

Kozłowski, Jan

Bałtowie na wyższych i średnich szczeblach administracji Królestwa Polskiego w latach 1863-1914 : (w związku z artykułem Łukasza Chimiaka, Kariery tzw. Bałtów w rosyjskiej administracji Królestwa Polskiego w drugiej połowie XIX w., PH t. LXXXVIII, 1997, z. 3-4)

Przegląd Historyczny 90/2, 189-208

1999

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych, tworzonej przez Muzeum Historii Polski w Warszawie w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został opracowany do udostępnienia w Internecie dzięki wsparciu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach dofinansowania działalności upowszechniającej naukę.

JAN KOZŁOWSKI
(Końskie)

Bałtowie na wyższych i średnich szczeblach administracji Królestwa Polskiego w latach 1863–1914

(w związku z artykułem Łukasza Chimiaka, *Kariery tzw. Bałtów w rosyjskiej administracji Królestwa Polskiego w drugiej połowie XIX w.*, PH t. LXXXVIII, 1997, z. 3–4)

Przedmiotem artykułu Łukasza Chimiaka są urzędnicy carscy należący do zbiorowości tzw. Bałtów, którzy zajmowali najwyższe stanowiska kierownicze w administracji cywilnej Królestwa Polskiego w latach 1863–1915. Większość rozpatrzonych w nim problemów nie była dotychczas przedmiotem badań historyków i dlatego stanowi on istotny przyczynek umożliwiający lepsze poznanie powodów tak licznej reprezentacji tej grupy w rosyjskich organach władzy. Niektóre z poruszonych w publikacji zagadnień wymagają jednak głębszej analizy, a z niektórymi stwierdzeniami trudno się w pełni zgodzić.

Zacznijmy od kwestii, kogo należy zakwalifikować do zbiorowości tzw. Bałtów. Otóż przyjmując kryteria przynależności zaproponowane przez Andrzeja Szwarca i Pawła Wieczorkiewicza, za Bałta należy uznać także gubernatora Piotra Karłowicza Gervais¹. Jego przodkowie byli pochodzenia francuskiego; jak pisał w swoich wspomnieniach K. Gervais, osiedlili się w jednej z guberni nadbałtyckich i w życiu codziennym kultywowali niemiecką kulturę².

Do Bałtów należy też zaliczyć wicegubernatorów Aleksandra Wikientiewicza Friebea i Iwana Aleksandrowicza Reinharda. Ten pierwszy, najprawdopodobniej również francuskiego pochodzenia, wywodził się z guberni grodzieńskiej i z tym właśnie regionem był ściśle związany. Nie tylko urodził się tu, lecz także kształcił i gospodarował wraz bratem na rodzimym majątku ziemskim³. Reinhard natomiast pochodził z *potomstwiennych dworian* guberni

¹ A. Szwarz, P. Wieczorkiewicz, *O roli tzw. Bałtów w dziejach Rosji XIX i XX w.*, KH t. LXXXVIII, 1981, nr 4, s. 1068–1069; por. Ł. Chimiak, op. rec., s. 444. W definicji, którą podają A. Szwarz i P. Wieczorkiewicz czytamy, że: „wedle współczesnych poglądów, podzielanych i dzisiaj przez część badaczy, za Bałta uważany był każdy ziemianin wywodzący się z guberni estlandzkiej, kurlandzkiej czy inflanckiej, noszący nierosyjskie nazwisko, imię i *otczestwo* oraz wyznający religię inną niż państwowa. Do zbiorowości tej włączone są również silnie nawet zrusyfikowane rodziny pochodzenia niemieckiego zamieszkujące inne obszary, zwłaszcza pogranicze z historycznymi Inflantami, a więc Smoleńszczyznę, gubernie tzw. Kraju Północno-Zachodniego (litewskie i białoruskie) oraz Wołyń”.

² *Wospominanija Konstantina Karłowicza Żerwe*, „Istoriceskij Wiestnik” 1898, t. 72, nr 5, s. 420, 422, 424, 447.

³ Rossijskij Gosudarstwiennyj Istoriceskij Archiw [dalej: RGIA] w Sankt-Petersburgu, fond [dalej: f.]

kowieńskiej o niemieckim rodowodzie⁴. Mamy tu zatem do czynienia z dość rzadkimi przykładami Bałtów funkcjonujących w polskim przeważnie środowisku ziemiańskim. Sądzę, że należałoby wobec nich zrezygnować ze sztywnego kryterium geograficznego na rzecz kulturowego.

Do zbiorowości tej trzeba ponadto zakwalifikować gubernatora Dmitrija Borisowicza Neidhardta. Jego przodek, pochodzący z Wirtembergii hrabia Andreas Neidhardt von Luidpoldstein, w 1673 r. wyemigrował do Rosji i od następnego roku, uzyskawszy rosyjskie poddaństwo, rozpoczął pracę w carskiej administracji⁵.

Celowe wydaje się zaliczenie do Bałtów również osób pochodzenia niemieckiego zamieszkałych i posiadających nieruchomości w guberni petersburskiej. Przemawiają za tym dwa argumenty. Po pierwsze gubernia petersburska stanowiła niejako pomost pomiędzy trzema guberniami nadbałtyckimi: liflandzką, kurlandzką i estlandzką a Wielkim Księstwem Finlandii. Na jej obrzeżach mieszkało sporo rodzin niemieckiego pochodzenia. Po drugie, znaczna liczba osób o niemieckim rodowodzie, zwłaszcza cenionych fachowców i specjalistów w różnych dziedzinach, sprowadzonych przez władze carskie do Rosji, została osiedlona przede wszystkim na jej obszarze, aby znajdowali się niejako „pod ręką”. Jeśli zatem uwzględnić urzędników pochodzących z tej guberni, to do grupy Bałtów będą należeć także gubernator Konstantin Konstantinowicz Miller i wicegubernator Dmitrij Fiodorowicz Dewel. Obaj bowiem, jak informują o tym zapisy w ich *formularnych spiskach*, wywodzili się z *dworian* guberni petersburskiej⁶.

Niemiecka była także przynależność kulturowa (wywodzącego się wszakże z angielskiej szlachty) gubernatora Konstantina Fiodorowicza Fenshave oraz wicegubernatorów Fiodora Erastowicza Fortwenglera i Iwana Karłowicza Gressera. Niemieckich przodków mieli ponadto najprawdopodobniej wicegubernatorzy Aleksandr Iwanowicz Drukart i Aleksandr Iwanowicz Piltz. Trudno jednak bez wahania włączyć ich do zbiorowości Bałtów. Akt osobowych niektórych gubernatorów i wicegubernatorów dotychczas nie udało się odnaleźć (m. in. Gressera, Fenshave’a); ponadto w zachowanej dokumentacji osobowej części wicegubernatorów brak informacji potwierdzających jednoznacznie ich przynależność do tej grupy (np. Piltza, Fortwenglera i Drukarta)⁷. Pomimo tych wątpliwości wszystkie te osoby zostały zaliczone do Bałtów.

Dwaj gubernatorzy (Aleksandr Aleksandrowicz baron Fredericks, Harald Iwanowicz Hafferberg) i jeden wicegubernator (Aleksiej Eduardowicz baron Ramsay) wywodzili się z Wielkiego Księstwa Finlandzkiego. Byli oni potomkami osiadłych tam rodzin szwedzkich⁸.

1284, opis [dalej: op.] 43, dzieło [dalej: d.] 77, r. 1879, k. 3–18.

⁴ AP Łódź, Rząd Gubernialny Piotrkowski [dalej: RGP] 6870, k. 1–8.

⁵ A. Stołypin, *Cesarstwo i wygnanie*, Warszawa 1998, s. 27–30.

⁶ AP Kielce, Rząd Gubernialny Kielecki [dalej: RGK] 2602, k. 15–18; 4370, k. 1–11, 25.

⁷ RGIA, f. 1349, op. 3, d. 726, k. 43–46; AP Łódź, RGP 8765a, k. 1–5; Rząd Gubernialny Kaliski [dalej: RGKal.] 1543, k. 9. W aktach osobowych Drukarta zawarta jest jedynie informacja, że był synem oficera, Fortwenglera — że był synem asesora kolegiального i urodził się w chersońskiej guberni, a Piltza — że wywodził się z *dworian*. Można domniemywać, że Piltz pochodził z guberni petersburskiej, gdyż w jego formularzu personalnym napisano, iż posiada w tej guberni rodową posiadłość — około 400 dziesięcin ziemi.

⁸ RGIA, f. 1284, op. 44, d. 175, r. 1878, k. 26–42; op. 45, d. 10, r. 1881, k. 13–18; S. Kieniewicz, *Powstanie styczniowe*, Warszawa 1983, s. 234; Ł. Chimiak, *Gubernatorzy rosyjscy w Królestwie Polskim 1863–1915*. Szkic do portretu zbiorowego, Gdańsk 1998, mps pracy doktorskiej, s. 71. Autor ten sugeruje, że najprawdopodobniej przodkowie Ramsaya pochodzili z Wielkiej Brytanii, co jest bardzo prawdopodobne.

Czy także ich można uznać za Bałtów? Wydaje się, że tak. Przemawiają za tym następujące przesłanki: wyznawana przez nich religia ewangelicko–augsburska, lojalność i bezwzględne posłuszeństwo kolejnym „samodzierżcom” oraz kultywowanie w życiu rodzinnym zachodniej kultury i tradycji.

W latach 1863–1914 w Królestwie Polskim byłoby więc w sumie 14 gubernatorów (Antonij Ottowicz Essen, Reinhold Wasiliewicz Essen, Aleksandr Iwanowicz Fullon, Siemion Nikołajewicz baron Korff, Nikołaj Nikołajewicz baron Medem, Aleksiej Aleksandrowicz Rozenschild von Paulin, Dmitrij Borisowicz Neidhardt, Konstantin Fiodorowicz Fenshave, Piotr Karłowicz Gervais, Aleksandr Aleksandrowicz baron Fredericks, Michail Jegorowicz baron Wrangel, Konstantin Ludwigoicz baron Wrangel, Konstantin Konstantinowicz Miller, Harald Iwanowicz Hafferberg) i 15 wicegubernatorów (Hipolit Karłowicz Pistohlkors, Aleksandr Wiktorowicz Friebe, Aleksandr Aleksandrowicz Engelhardt, Aleksandr Iwanowicz Drukar, Rudolf Ottonowicz baron von Buxhoeveden, Aleksiej Eduardowicz baron Ramsay, Boris Juriewicz hrabia Borch, Aleksandr Aleksandrowicz hrabia Lüders–Weymar, Iwan Aleksandrowicz Reinhard, Fiodor Erastowicz Fortwengler, Konstantin Konstantinowicz hrabia von der Pahlen, Dmitrij Fiodorowicz Dewel, Zachar Zachariewicz Balk, Aleksandr Iwanowicz Piltz, Iwan Karłowicz Gresser) pochodzenia niemieckiego i szwedzkiego oraz wywodzących się z innych zachodnioeuropejskich nacji. W tym okresie stanowiska te pełniło 131 urzędników. Z tej liczby 18 w swojej karierze zawodowej zajmowało zarówno posady gubernatorów, jak i wicegubernatorów⁹. Osoby niemieckiego i szwedzkiego pochodzenia stanowiły zatem aż 21% wszystkich tych wyższych „czynowników”.

Duży wpływ na tak znaczną liczbę Bałtów miała przede wszystkim polityka kadrowa ostatniego namiestnika Królestwa Polskiego, feldmarszałka Fiodora Fiodorowicza Berga oraz pierwszego generał–gubernatora warszawskiego, generała Pawła Jewstafiewicza Kotzebuego. Obaj ci Bałtowie z pochodzenia preferowali bowiem w administracji cywilnej urzędników wywodzących się z guberni liflandzkiej, kurlandzkiej i estlandzkiej i pomagali im awansować na coraz wyższe stanowiska¹⁰. To właśnie w okresie 11–letniej władzy Berga i sześcioletniej Kotzebuego najwięcej Bałtów było w Królestwie gubernatorami i wicegubernatorami. Stanowiska te zajmowało wówczas czterech gubernatorów i sześciu wicegubernatorów za rządów namiestnika, i odpowiednio dwóch i jeden za pierwszego generał–gubernatora warszawskiego. Zwłaszcza Kotzebue w przypadku wakatów na tych posadach konsekwentnie i w każdym przypadku rekomendował osoby pochodzenia niemieckiego, przede wszystkim spośród naczelników powiatów. Obaj starali się również zatrudniać jak najwięcej swoich ziomków właśnie na stanowiskach naczelników powiatów i ich zastępców (pomocników) do spraw policyjno–wojskowych. W latach 1867–1874 namiestnik powierzył posady naczelników powiatów co najmniej 19 osobom niemieckiego i jednej angielskiego pochodzenia. Z dużą dozą prawdopodobieństwa można jednak stwierdzić, że było ich więcej. Co prawda nie dysponujemy aktami osobowymi wielu

⁹ Pięć osób niemieckiego i szwedzkiego pochodzenia (Hafferberg, Miller, Fullon, Rozenschild–Paulin, R. Essen) zajmowało w Królestwie Polskim zarówno stanowiska wicegubernatora, jak i gubernatora.

¹⁰ J. Andriejewskij, *K wospominantjam o grafie Fiodorie Fiodorowicze Bergie*, „Russkaja Starina” 1907, Nojabr, s. 447, 456; S. Kieniewicz, *Teodor hrabia Berg — wielkorządca w feudalnym czy też burżuazyjnym stylu*, [w:] *Między feudalizmem a kapitalizmem. Studia z dziejów gospodarczych i społecznych*, Wrocław 1976, s. 281.

naczelników powiatów, ale biorąc pod uwagę nierosyjskie nazwiska, imiona i *otczestwo* — imię ojca, można domniemywać, że z niemieckich rodów wywodziło się jeszcze dziewięciu urzędników (Konrad Iwanowicz Wald, Iwan Iwanowicz Meller, Herman Rudolfowicz von Czudi [Tschudi?], Jewgienij Pawłowicz Lindenbaum, Johan Johanowicz Danneleit, Otto Karłowicz baron Stackelberg, Fiodor Christoforowicz Heizdler [Geisdler?], Siemion Michajłowicz Rautenberg, Aleksandr Aleksandrowicz Lund), jeden zaś (Michail Wasiliewicz de Saint Loraine) pochodził z rodziny francuskiej. W sumie więc 30 osób pochodzenia niemieckiego lub innego zachodnioeuropejskiego było naczelnikami powiatów w latach 1867–1874, podczas gdy w tym okresie stanowisko to sprawowało 142 urzędników. Ich odsetek wynosił zatem aż 21,1%.

Berg powierzył także wielu „czynownikom” legitymującym się niemieckim rodowodem posady pomocników naczelnika powiatu do spraw policyjno-wojskowych oraz komisarzy do spraw włościańskich. W 1867 r. te pierwsze stanowiska otrzymało 10 osób (Nikołaj Nikołajewicz Schwerin, Gienrich Karłowicz Pekker, Karl Karłowicz Breker, Wilhelm Iwanowicz Boetcher, Aleksiej Jegorowicz Krüger, Ludomir Iwanowicz Schelking, Konstantin Nikołajewicz Lund, Siemion Michajłowicz Rautenberg, Nikołaj Aleksandrowicz Schtoltzenwald, Iwan Eduard Iwanowicz Zundblatt), a w latach następnych za jego rządów — co najmniej jeszcze pięć (Jewgienij Jakowlewicz Krabbe, Lew Jakowlewicz Prickot, Konrad Iwanowicz Wald, Siemion Fadiejewicz Bukar, Gustaw Karłowicz baron von Wrangel, Nikołaj Iwanowicz Schmidt). Natomiast pomocnikami naczelników powiatów do spraw administracyjnych Berg mianował tylko pięciu Bałtów (Franz Karłowicz Halle [Galle?], Eduard Iwanowicz Kühn, Edmund Aleksandrowicz Pohlens, Ferdinand Jakowlewicz Borkenhage, Josif Karłowicz Dunkel)¹¹.

Namiestnik szczególną uwagę zwracał przede wszystkim na dobór do pracy w Królestwie osób na stanowiska komisarzy do spraw włościańskich, gdyż na mocy przepisów prawa uzyskali oni szereg uprawnień nadzorczych w stosunku do działalności gminnej administracji. W 1865 r. spośród 129 komisarzy aż 19 (Władimir Michajłowicz baron Mengden, Paweł Pawłowicz Baumgartner, Ernst Karłowicz Munk, Rudolf Rudolfowicz Stender, Nikołaj Karłowicz Rutzen, Władysław Eduardowicz Sachs, Michail Władimirowicz baron von Rosen, Fiodor Pawłowicz von Bercholtz, August Gienrichowicz Grüner, Gustaw Emiliewicz von Borchman, Hipolit Karłowicz Pistohlkors, Władimir Nikołajewicz Gardner, Aleksandr Maksimowicz Sachs, Josif Alfonsowicz Printz, Oswald Konradowicz Berens, Wasilij Karłowicz Bader, Otto Karłowicz Bader, Konstantin Karłowicz Bader, Michail Nikołajewicz Sumbuhl), jak wynika z różnego rodzaju informacji (akt osobowych, *pamiętnych knizek* guberni, pamiętników, wspomnień) było niemieckiego pochodzenia¹². W roku następnym Berg zatrudnił jeszcze 10 „Ostziejców” (Burchardt Jakowlewicz Freileben, Gienrich Gienrichowicz von Mohrenschildt, Nikołaj Pawłowicz Lindenbaum, Nikołaj Aleksandrowicz Mende, Arkadij Iwanowicz Stahl, Aleksandr Nikołajewicz Gardner, Konstantin Konstantinowicz Miller, Friedrich Robertowicz Grossman, Josif Pawłowicz baron Korff, Michail Grigoriewicz von Derwitz, Jurij Karłowicz baron Wittin-

¹¹ *Adres — Kalendar. Obszczaja rozpis naczalstwujuszczich i proczich dolżnostnych lic po wsiem uprawleniam w Rossijskoj Impierii na 1868 god*, Sankt Peterburg 1868, cz. 2; toż 1869–1874, cz. 2.

¹² *Spisok czynam pierwych piati klassow służaszczim w Carstwie Polskom na 1865 god so wkluczeniem obszczego sostawa Uczrieditielnogo Komittieta i Komisij po kriestianskim dielam w Carstwie*, Warszawa 1865, s. 15–40.

hof–Scheel)¹³. W latach 1867–1874 natomiast dodatkowo jeszcze trzech (Aksel Karłowicz Furuhelm, Nikołaj Karłowicz Grambeck, Konstantin Karłowicz Pistohlkors). W 1871 r. w 85 powiatach Królestwa pochodzenia niemieckiego, bądź i wywodzących się z innych zachodnioeuropejskich narodowości było 21 (24,7%) naczelników powiatów, ośmiu (9,4%) pomocników naczelników powiatów do spraw policyjnych, trzech (3,5%) pomocników do spraw administracyjno–gospodarczych, 19 (22,4%) powiatowych komisarzy do spraw włościańskich i 2 (20%) stałych członków gubernialnych urzędów do spraw włościańskich.

Kotzebue, który kontynuował politykę kadrową Berga, uzyskał na tym polu nawet większe sukcesy niż jego poprzednik. W okresie swoich rządów, a więc w latach 1874–1880, na 36 wakujących posad naczelników powiatów wprowadził bowiem 11 Bałtów (Karl Artur Karłowicz von den Brincken, Aleksandr Aleksandrowicz Kruzenstern, Waczesław Iwanowicz Morentz, Nikołaj Nikołajewicz Schwerin, Stiepan Fadiejewicz Bukar, Nikołaj Fiodorowicz von Buhrmeister, Fiodor Aleksiejewicz Hutzen, Iwan Jewstafiejewicz Fredericks, Iwan Hermanowicz Hasford [Gasford?], Jewgienij Andriejewicz Kobro, Emil Eduardowicz Lüstich) i jednego (Nikołaj Stanisławowicz Deboli) urzędnika pochodzenia francuskiego. Stanowiska pomocnika naczelnika powiatu do spraw policyjnych otrzymało natomiast 11 Bałtów (August Karłowicz Lange, Walerian Pietrowicz von Lange, Iwan Hermanowicz Hasford, Wasilij Karłowicz Funck, Aleksandr Iwanowicz von Nerlich, Julius Władimirowicz von Frankenstein, Jewgienij Aleksandrowicz Lesli [Leslie?], Władimir Fiodorowicz baron Morgenstierna, Albert Aleksiejewicz Duborg, Aleksiej Jegorowicz Krüger, Aleksandr Aleksandrowicz Paul), a pomocnikami do spraw gospodarczych mianowano trzech (Jewgienij Aleksandrowicz de Witt, Emil Eduardowicz Lüstich, August Konradowicz Wilenek). Podobnie jak Berg, on także powierzył potomkom niemieckich rodzin intratne i dobrze płatne posady komisarzy do spraw włościańskich. W okresie zarządzania Królestwem mianował nimi ośmiu Bałtów (Iwan Hermanowicz Hasford, Leonard Dmitriewicz Schilling, Jewgienij Nikołajewicz Gardner, Karl Karłowicz baron Pilar von Pilchau, Harald Iwanowicz Hafferberg, Iwan Jewstafiejewicz Fredericks, Aleksandr Aleksandrowicz Engelhardt, Ksawer Fiodorowicz Oster)¹⁴.

W 1880 r. Bałtami było 19 (22,4%) naczelników powiatów, 12 (14,1%) pomocników naczelników powiatów do spraw policyjnych, trzech (3,5%) pomocników do spraw administracyjno–gospodarczych, 14 (16,5%) powiatowych komisarzy do spraw włościańskich i 2 (20%) stałych członków gubernialnych urzędów do spraw włościańskich¹⁵.

Podczas krótkiego, bo zaledwie trzyletniego zarządzania Królestwem przez generał–gubernatora warszawskiego, generała kawalerii Piotra Pawłowicza Albedyńskiego, spośród osób należących do społeczności Bałtów wicegubernatorem został jeden urzędnik (Ramsay), naczelnikami powiatów — dwóch (Aleksandr Aleksandrowicz Paul, Michaił Gustawowicz baron Driesen), jeden (Walerian Iwanowicz Gartier) pomocnikiem naczelnika powiatu do spraw policyjnych, jeden (Nikołaj Łukicz Schanthay) — pomocnikiem do

¹³ *Spisok czynam pierwych piati klassow służaszczim w Carstwie Polskom na 1866 god so wkluczeniem obszczego sostawa Uczrieditielnogo Komitieta i Komisij po krestianskim dietam w Carstwie Polskom*, Warszawa 1866, s. 19–35.

¹⁴ *Adries — Kaliendar. Obszczaja rozpis naczalstwujuuszczich... 1875 god*, cz. 2; toż 1876–1880, cz. 2.

¹⁵ *Adries — Kaliendar guberni Carstwa Polskogo na 1881 god sostawlien* N. K. Majewskom, Warszawa 1880, s. 41–142.

spraw administracyjno-gospodarczych i również jeden (Jewgienij Kobro) — komisarzem do spraw włościańskich.

Sytuacja w tym zakresie zmieniła się diametralnie za rządów generał-gubernatora warszawskiego Josifa Hurki. W przeciwieństwie do swoich poprzedników, zwłaszcza Berga i Kotzebuego, nie forował on już i nie awansował tak wielu Bałtów na wyższe stanowiska, chociaż, co należy podkreślić, zatrudnił sporą ich liczbę w administracji cywilnej. Nie usuwał też wyższych urzędników legitymujących się niemieckim rodowodem z zajmowanych już wcześniej stanowisk. W okresie jego 11-letnich rządów w Królestwie tylko Konstantin Miller wywodzący się ze zruszczonej niemieckiej rodziny awansował na wicegubernatora, a następnie gubernatora. Stanowiska naczelników powiatów uzyskało natomiast 15 osób niemieckiej i innych zachodnioeuropejskich narodowości (Wasilij Karłowicz Funck, Władimir Leontjewicz Baggehuffwood, Albert Aleksandrowicz Duborg, Georgij Demientiejewicz Herman [German?], Iwan Lwowicz Szoeg von Manteuffel, Paweł Pawłowicz Debil, Albert Wasilewicz Druri [Drurie?], Aleksandr Antonowicz Blumenfeld, Nikołaj Łukicz Schanthay, Walerian Iwanowicz Gartier, Iwan Iwanowicz Wolkenau, Nikołaj Iwanowicz Schmidt, Władimir Andriejewicz Kwarnberg [Quarnberg?], Gustaw Gustawowicz baron Kleist, Anatolij Aleksiejewicz Linck), pomocników naczelnika do spraw policyjnych — pięć (Christof Michaiłowicz Burago, Aleksandr Iwanowicz Gartier, Aleksandr Wasiliewicz von Wilcken, Nikołaj Władimirowicz hrabia Armfeldt, Aleksandr Michaiłowicz Teys), pomocników naczelnika do spraw administracyjno-gospodarczych — trzy (Andriej Pawłowicz Schenert, Walerian Aleksandrowicz Radau, Josif Josifowicz Gutmeer) i komisarza do spraw włościańskich — pięć (Aleksandr Richardowicz baron Engelhard, Zachar Zachariewicz Balk, Piotr Christoforowicz Zograf, Aleksandr Aleksandrowicz Stenger, Grigorij Dmitriewicz baron von Rosen)¹⁶.

W 1892 r. na 85 naczelników powiatów pochodzenia niemieckiego i innego zachodnioeuropejskiego było 16 (18,8%), z czego siedmiu uzyskało tę posadę przed powierzeniem Hurce stanowiska generał-gubernatora warszawskiego. W tymże roku osiem (9,4%) osób tej kategorii zajmowało stanowiska pomocnika naczelnika powiatu do spraw policyjnych, dwie (2,4%) — do spraw administracyjnych, 13 (15,3%) — komisarzy do spraw włościańskich i jeden (10%) — stałego członka gubernialnego urzędu do spraw włościańskich¹⁷.

Trudno jednak określić, w jakim stopniu ograniczenie liczby Bałtów na wyższych stanowiskach wynikało z własnej inicjatywy Hurki, a w jakim z dyspozycji cara Aleksandra III, zachowującego rezerwę wobec tej społeczności.

Po odwołaniu Hurki w grudniu 1894 r. ze stanowiska generał-gubernatora warszawskiego, za rządów jego następców: Szuwałowa, Imeretyńskiego, Czertkowa, a zwłaszcza Skalona znów nastąpił znaczny napływ „Ostziejców” do Królestwa Polskiego. Coraz częściej powierzano im najwyższe stanowiska w administracji cywilnej. Co było przyczyną tego zjawiska? Przede wszystkim wszyscy generał-gubernatorzy, poczynawszy od Szuwałowa, a skończywszy na Skalonie, na kluczowe stanowiska administracyjne w najwyższych władzach, a więc gubernatorów, wicegubernatorów i naczelników powiatów powoływali

¹⁶ *Adries — Kaliendar. Obszczaja rozpis naczelstwujuszczich... 1871 god, cz. 2; toż 1882–1894, cz. 2.*

¹⁷ *Adries — Kaliendar 12 511 dołżnostnych lic w guberniach Carstwa Polskiego na 1892 god izdan N. K. Ma-jewskom, Warszawa 1892, s. 64–163.*

„swoich ludzi”, w tym wielu Bałtów. Zwłaszcza Imeretyński ściągnął do Królestwa Polskiego kilku wyższych urzędników „Ostziejców”, zatrudnionych w centralnych urzędach rosyjskiego imperium, m.in. Siemiona Korffa i Konstantina von der Pahlena¹⁸.

W latach 1895–1905 stanowiska gubernatorskie i wicegubernatorskie uzyskało dziewięć osób z omawianego środowiska, a 13 (Antonij Adolfowicz Ulich, Wiktor Wilhelmo-wicz Peters, Wiktor Leopoldowicz Kegel, Aleksandr Aleksandrowicz hrabia Lüders–Wey-marn, Władimir Iwanowicz Hüber von Greifenfels, Aleksandr Pawłowicz Schenert, Ku-no Friedrichowicz baron von Blomberg, Waczesław Waczesławowicz Wolner, Christof Michajłowicz Burago, Alfred Wiktorowicz baron Mirbach, Berens Richardowicz baron Hoyningen von Huene, Aleksandr Eduardowicz Sachs, Friedrich Iwanowicz Dreiman) — naczelników powiatów. W tych latach ponadto posady pomocnika naczelnika do spraw policyjnych otrzymało ich 17 (Aleksandr Ottonowicz Hagen, Piotr Aleksiejewicz Holstein, Friedrich Iwanowicz Dreiman, Piotr Michajłowicz Stegeman, Adolf Eduardowicz Kro-nenberg, Georgij Pawłowicz von Ziegler, Boris Aleksandrowicz Bracker, Iwan Iwanowicz Krüger, Antonij Adolfowicz Ulich, Konstantin Lampadowicz Schenec, Michail Siergieje-wicz von Nohl de Starczenko, Lew Konstantinowicz Lund, Karl Karłowicz Neiman, Piotr Konstantinowicz Grabbe, Alfons Friedrichowicz Berg, Roman Apollonowicz von Arnold, Aleksandr Michajłowicz Henzel), pomocnika naczelnika powiatu do spraw administra-cyjnych — czterech (Jewgienij Aleksandrowicz von Grote de Buko, Wiliam Eduard Oskarowicz baron Klopmann, Wasilij Nikołajewicz Eck, Iwan Wilhelmo-wicz Peters), a komisarza do spraw włościańskich 15 (Siergiej Iwanowicz von Richter, Dmitrij Fiodo-rowicz Dewel, Karl Adolf Trofimowicz baron Rausch von Traubenberg, Aleksandr Iwa-nowicz Fullon, Konstantin Nikołajewicz de Lazari, Aleksandr Pawłowicz Eimont, Boris Konstantinowicz Miller, Piotr Oskarowicz Pappengut, Michail Ottowicz Essen, Władimir Nikołajewicz Borck, Josif Michajłowicz Pletz, Andriej Emiliewicz Stilbach, Erast Geor-giewicz Funck, Karl Artur Karłowicz von den Brincken, Iwan Zachariewicz Balk)¹⁹.

W 1904 r. stanowisko naczelnika powiatu zajmowało 10 (11,8%) osób tego pocho-dzenia, osiem (9,4%) — pomocnika naczelnika powiatu do spraw policyjnych, pięć (5,9%) — pomocnika naczelnika do spraw administracyjnych i 14 (16,5%) — komisarza do spraw włościańskich²⁰.

W okresie zarządzania Królestwem Polskim przez generał-gubernatora Gieorgija Antonowicza Skalona [Scallona], *nota bene* również Bałta, stanowiska wicegubernatora otrzymało co prawda tylko pięć osób, których przodkowie wywodzili się z niemieckich rodzin, ale dwóch wicegubernatorów należących do społeczności Bałtów zostało awanso-wanych na gubernatorów, a gubernator A. Essen — na pomocnika generał-gubernato-ra do spraw cywilnych. Podczas dziewięcioletniego kierowania krajem przez Skalona (1905–1914) posady naczelników guberni i ich zastępców zajmowało w sumie 11 urzędni-ków, z czego dziewięciu aż do dnia rozpoczęcia I wojny światowej. W tym okresie naczelnikami powiatów zostało co najmniej 12 Bałtów (Pawieł Emiliewicz Brunst, Artur Gusta-wowicz baron Kleist, Apollon Leonidowicz baron Rausch von Traubenberg, Wiliam Eduard Oskarowicz baron Klopmann, Iwan Wilhelmo-wicz Peters, Adolf Wilhelmo-wicz

¹⁸ Ł. Chimiak, *Gubernatorzy rosyjscy*, s. 12.

¹⁹ *Adries — Kaliendar. Obszczaja rozpis naczalstwujuszczich... 1895 god*, cz. 2; toż 1896–1905, cz. 2.

²⁰ *Adries — Kaliendar Gubieni Carstwa Polskiego na 1904 god*, Warszawa 1904, s. 68–144.

baron Milbrat, Iwan Emilianowicz Fibich, Kurt Haumboldowicz baron Zinzidel, Leonid Aleksandrowicz Ignatius, Karl Karłowicz Neiman, Boris Aleksandrowicz baron Nolcken, Ilja Denisiejewicz Frei), pomocnikami naczelnika do spraw policyjnych — dwóch (Aleksandr Konstantinowicz Howwe, Arkadij Karłowicz Schlipper), a komisarzami do spraw włościańskich — 10 (Siergiej Siergiejewicz Nielus, Oskar Waldemarowicz Ramm, Adolf Wilhelmowicz baron von Sass, Walentin Leonidowicz Miller, Boris Pawłowicz baron Rausch von Traubenberg, Siergiej Wasiljewicz Funck, Nikołaj Aleksandrowicz von Oldenroge, Walter Gienrichowicz baron von der Osten-Sacken, Aleksiej Matwiejewicz von Koch, Wiaczesław Wiaczesławowicz Wolner)²¹.

W 1910 r. stanowisko naczelnika powiatu piastowało 12 (14,1%) Bałtów, komisarza do spraw włościańskich — dziewięciu (10,6%), a stałego członka gubernialnego urzędu do spraw włościańskich — czterech (40%)²².

Należy przy tym podkreślić, że Skalon nie tylko zatrudniał wielu „Ostziejców” na kierowniczych stanowiskach w administracji gubernialnej i powiatowej w Królestwie, ale i preferował ich w swojej kancelarii. W latach 1905–1914 pracowało w niej na różnych posadach co najmniej 18 urzędników tej kategorii²³.

Inną cechą charakterystyczną polityki kadrowej lat 1895–1914 było protegowanie Bałtów z rodzin arystokratycznych na stanowiskach kierowniczych w urzędach administracyjnych średniego szczebla. O ile w latach 1867–1895 wśród wszystkich Bałtów sprawujących urząd naczelnika było tylko czterech „czynowników” legitymujących się tytułem barona i hrabiego, to w latach 1895–1914 — już 10. Podobnie rzecz się miała z komisarzami do spraw włościańskich. Podczas gdy w 1899 r. spośród wszystkich komisarzy niemieckiego i szwedzkiego pochodzenia jedynie dwóch posiadało tytuł barona, to w latach następnych zostało nimi sześć osób legitymujących się tym tytułem. *Nota bene* zjawisko to dotyczyło również arystokracji rosyjskiej. Stanowiska naczelników powiatów po roku 1890 sprawowało bowiem ośmiu „czynowników” posiadających tytuł księcia, barona lub hrabiego²⁴.

²¹ *Adries — Kaliendar. Obszczaja rozpis naczałstwujuuszczich... 1906 god*, cz. 2, toż, 1907–1914, cz. 2.

²² *Adries — Kaliendar. Obszczaja rozpis naczałstwujuuszczich... na 1910 god*, cz. 2, Sankt Peterburg 1910, s. 401–450.

²³ *Pamiatnaja kniżka kieleckoj guberni na 1906 god*, Kielcy 1906, s. 67–68; ... *na 1907 god*, Kielcy 1907, s. 65–67; ... *na 1911*, Kielcy 1911, s. 7–69; ... *na 1912*, Kielcy 1912, s. 55–57; ... *na 1914*, Kielcy 1914, s. 55–57. W kancelarii generał-gubernatora warszawskiego Skalona długie lata pracowali m.in. Wilhelm Ottonowicz Bader, Rudolf Rudolfowicz Schulmann, Alfred Karłowicz baron Buxhoeveden, Jewgienij Aleksandrowicz hrabia Toll, Nikołaj Nikołajewicz baron Steinheil, Paweł Karłowicz von Baggehufwudt, Aleksandr Aleksandrowicz Hedecken.

²⁴ Naczelnikami powiatów byli książęta: Iwan Dmitriewicz i Fiodor Nikołajewicz Obolenscy, Aleksandr Aleksandrowicz Łanskoj, Jewgienij Aleksandrowicz Szirinskij–Szachmatow, Dmitrij Gieorgijewicz Czagadajew, Gieorgij Dmitriewicz Awałow oraz dwóch hrabiów: Aleksiej Iwanowicz Konownicyn i Nikołaj Dmitriewicz Tatiszczew; dwie osoby posiadające tytuł księcia: Dmitrij Aleksiejewicz Obolenskij i Siergiej Aleksandrowicz Chilkow — zajmowało stanowiska powiatowych komisarzy do spraw włościańskich, a dwóch „kniaziów” (Boris Aleksandrowicz Kurakin, Gieorgij Pietrowicz Wołkoński) i jeden hrabia (Aleksandr Aleksiejewicz Uwarow) pracowało w kancelarii generał-gubernatora warszawskiego. *Pamiatnaja kniżka Płockoj guberni na 1899 god*, Płock 1899, s. 42; *Pamiatnaja kniżka Siedleckoj guberni na 1894 god*, Siedlce 1894, s. 32–45; *Pamiatnaja kniżka Pietrowskoj guberni na 1898 god*, Pietrokow 1898, s. 38; *Adries — Kaliendar guberni Carstwa Polskiego na 1904 god*, Warszawa 1904, s. 68–144.

W sumie w latach 1867–1914 w Królestwie Polskim, spośród osób, które można zaliczyć do Bałtów, było najprawdopodobniej 84 naczelników powiatów, pomocników naczelników powiatów do spraw policyjnych — 51, do spraw administracyjnych — 16, a 71 — komisarzy do spraw włościańskich²⁵. Wielu spośród nich w trakcie swojej kariery nad Wisłą zajmowało jednak kolejno co najmniej dwa, a nawet więcej stanowisk kierowniczych. I tak, urząd naczelnika powiatu i pomocnika naczelnika powiatu do spraw policyjnych sprawowało 15 osób, pięć — naczelnika powiatu i pomocnika do spraw gospodarczych, sześć — naczelnika powiatu i komisarza do spraw włościańskich oraz również sześć — wicegubernatora i komisarza do spraw włościańskich.

Liczba „Ostziejców” na wyższych i średnich stanowiskach Królestwa Polskiego w latach 1863–1914 oscylowała więc w granicach od 318 do 320 osób.

Uzyskanie przez urzędnika wyższej lub średniej posady, jak to już zauważył Łukasz Chimiak, w dużym stopniu zależało od pozycji i wpływów jego rodziców czy krewnych. Dobre konekcje rodzinne Bałtów, a zwłaszcza pokrewieństwo z ustosunkowanymi dygnitarzami, znacznie ułatwiało otrzymanie stanowiska gubernatora, wicegubernatora czy naczelnika powiatu. Do przykładów podanych przez Chimiaka można dodać jeszcze kilka innych osób należących do tej społeczności, a posiadających wpływowych krewnych. I tak, ojciec wicegubernatora warszawskiego Iwana Gressera, płk Karl Gresser, był oberpolicmajstrem warszawskim w końcu lat 90. XIX w., a jego wuj — generał-lejtnant Piotr Gresser — *gradonaczalnikiem* Sankt Petersburga²⁶. Z kolei dziadek gubernatora Dmitrija Neidhardta — Aleksander — zajmował wysokie stanowiska w armii rosyjskiej, a jego ojciec pracował jako rzeczywisty radca stanu w jednym z centralnych urzędów w Petersburgu²⁷. Ojcowie wicegubernatorów Pistohlkorsa, Reinharda, Ramsaya oraz gubernatora Fredericksa również byli wyższymi oficerami i w trakcie swych karier uzyskali stopnie generalskie i wysokie stanowiska dowódcze²⁸. Spośród tych czterech generałów najdalej

²⁵ Akta osobowe naczelników powiatów (*formuliarnyje spiski naczalnikov ujezdow*) pochodzenia niemieckiego i szwedzkiego zajmujących to stanowisko w latach 1875–1914. AP Łódź, RGP 7392, k. 1–12 wołkowyski, będziniński — Mirbach; 4657, k. 1–8 łódzki — Buhrmeister; 5 255, k. 1–11 noworadomski — Schmidt; 5225, k. 1–12 władysławowski, łaski, łódzki, piotrkowski — Kwarnberg; RGK. 555, k. 44–49 turecki, wieluński — Kobro; 542, k. 44–53 słupecki, koniński, wieluński, sieradzki, turecki — Bukar; 893, k. 21–34 kaliski, łukowski, mazowiecki — Fibich; 2017, k. 19–23 słupecki, stopnicki — Neiman; AP Lublin, Rząd Gubernialny Lubelski — osobowy [dalej: RGL osob.] 172, k. 1–15 biłgorajski, lubelski, siedlecki — Brunst; 341, k. 1–11 nowoaleksandryjski — Dreiman; 728, k. 1–12 opoczyński, augustowski, kolneński, radzyński — A. Kleist; 1329, k. 1–18 krasnostawski, mariampolski — Paul; 1751, k. 1–11 tomaszowski — Schanthay; 1907, k. 1–13 nowoaleksandryjski — Ulich; 445, k. 1–13 garwoliński, siedlecki, łukowski — Hoyningen von Huene; AP Kielce, RGK. 370 a, k. 1–8 płoński — Gartier; 1952, k. 3–9, 37–38 iłżecki, sandomierski — Driesen. Akta osobowe naczelników powiatów do spraw policyjno-wojskowych zajmujących to stanowisko w latach 1875–1914. AP Łódź, RGP 6351, k. 1–13 rawski — Nerlich; RGK., 1221, k. 30–36 sieradzki, wieluński, kaliski — Pekker; AP Lublin, RGL osob. 1449, k. 1–9 hrubieszowski, zamojski — Prickot; 965, k. 1–9 skierniewicki — Lesli; 1771, k. 1–9 krasnostawski — Schelking; 544, k. 1–9 tomaszowski, hrubieszowski — Howwe; 1792, k. 1–9 kolneński, hrubieszowski, tomaszowski — Stegman.

²⁶ *Pamiętna książka kieleckoj guberni na 1897 god*, Kielce 1897, s. 37; ... *na 1899 god*, Kielce 1899, s. 18.

²⁷ A. Stołypin, op. cit., s. 27–30.

²⁸ RGIA, f. 1284, op. 44, d. 175, r. 1878, k. 26–42; op. 45, d. 10, r. 1881, k. 13–18; Rossijskij Gosudarstwiennij Wojenno-Istoriczeskij Archiw [dalej: RGWIA] w Moskwie, f. 489, op. 1, d. 7449, k. 231–240; AP Łódź, RGP 6870, k. 1–8.

zaszedł Eduard baron Ramsay. W latach 1862–1863 był dowódcą Warszawskiego Okręgu Wojskowego, a następnie pomocnikiem dowódcy. W grudniu 1879 r., gdy zwolniło się stanowisko wicegubernatora kieleckiego, Kotzebue proponował powierzyć je Aleksiejowi Ramsayowi, argumentując, że jego ojciec Eduard dobrze przysłużył się rosyjskiemu imperium²⁹. Michaił Wrangel awanse na coraz wyższe posady zawdzięczał natomiast swojemu teściowi, generałowi Pawłowi Korffowi, który był jednym z najbliższych współpracowników namiestnika Berga³⁰. Bardzo dobre koneksje miał również wicegubernator Dmitrij Dewel. Dwóch jego krewnych było senatorami, a trzech dosłużyło się stopnia generała-lejtnanta³¹.

Z kolei wielu naczelników powiatów i innych urzędników średniego szczebla resortu spraw wewnętrznych zawdzięczało w dużym stopniu swoje błyskotliwe kariery zawodowe krewnym — wyższym oficerom oraz znajomym dowódcom jednostek armii rosyjskiej, stacjonujących w garnizonach Warszawskiego Okręgu Wojskowego.

Aby nie być gołosłownym, podajmy kilka przykładów. Pułkownik Iwan Jegorowicz baron Foelkersam pomagał w uzyskaniu intratnej posady Karłowi Derfeldenowi, płk Egbert Reinholdowicz von der Brincken — Karłowi Arturowi von den Brincken, płk Aleksandr baron Driesen — Michaiłowi baronowi Driesenowi, generał Nikołaj Szoeg von Manteuffel — Lwowi Szoeg von Manteufflowi³². Wyżsi oficerowie wywodzący się z rodów Korffów, Rosenów, Essenów, Rausch von Trautenbergów odbywający służbę wojskową w Warszawskim Okręgu Wojskowym również wspierali swoich krewnych w karierze zawodowej. To samo czynili gubernatorzy i wicegubernatorzy należący do społeczności Bałtów. W latach 70. i 80. XIX w. szczególną aktywnością w tym zakresie wykazali się Medem, R. Essen i Buxhoeveden. Gubernatorzy i wicegubernatorzy, naczelnicy powiatów i powiatowi komisarze do spraw włościańskich o niemieckim rodowodzie zabiegali z kolei o jak najlepszą przyszłość dla swoich synów, dbając, aby otrzymali oni najlepiej płatne i obfitujące w profity stanowiska w administracji cywilnej w Królestwie. Między innymi Konstantin Miller zapewnił swojemu synowi intratną posadę komisarza do spraw włościańskich; Nikołaj Medem — stanowisko sędziego; Otto Bader — pracę w kancelarii generał-gubernatora warszawskiego, a Emil Lüstich w kancelarii gubernatora płockiego³³. Przykłady te potwierdzają słuszność tezy Ł. Chimiaka, że więzy etniczne były istotnym czynnikiem wzajemnego popierania się urzędników i wojskowych należących do społeczności Bałtów³⁴. Warto skądinąd zwrócić uwagę, że o ile drogą żmudnej kwerendy w aktach personalnych jesteśmy na ogół w stanie ustalić więzy pokrewieństwa łączące carskich

²⁹ RGIA, f. 1284, op. 45, d. 38, r. 1880, k. 1–2; Ł. Chimiak, Gubernatorzy rosyjscy, s. 75.

³⁰ RGWIA, f. 489, op. 1, d. 7102, k. 765–770.

³¹ AP Kielce, RGK. 4370, k. 30–45.

³² RGWIA, f. 400, op. 9, d. 5838, k. 43–48; S. von Derfelden, *Iz moich wospominanij o Warszawie w 60-ych godach*, „Russkaja Starina” 1903, t. 113, nr 2, s. 329–331; *Rospisanije suchoputnych wojsk. Isprawliennoje po 25 ijuni 1863 god*, Sankt–Peterburg 1863, s. 33; *Pamiatnaja kniżka Warszawskoj gubernii na 1874 god*, Warszawa 1874, s. 27.

³³ AP Kielce, RGK. 2602, k. 15–16; *Adries — Kaliendar gubernii Carstwa Polskiego na 1902 god*, Warszawa b.d.w., s. 108; *Pamiatnaja kniżka Płockoj gubernii na 1908 god*, Płock 1908, s. 3; *Pamiatnaja kniżka Kieleckoj gubernii na 1906 god*, s. 67; Ł. Chimiak, Gubernatorzy rosyjscy, s. 75.

³⁴ Ł. Chimiak, *Kariery tzw. Bałtów*, s. 458.

dygnitarzy, o tyle w kwestii wzajemnego poparcia osób nie spokrewnionych jesteśmy zdani na nieliczne, przypadkowe wzmianki w źródłach narracyjnych.

Obserwuje się ponadto pewną prawidłowość występującą w Królestwie Polskim na średnich stanowiskach administracyjnych. W tych guberniach, w których znaczną liczbę stanowisk gubernatorskich i wicegubernatorskich powierzono Bałtom, dużo było również naczelników powiatów o niemieckim rodowodzie. W latach 1867–1914 największą ich liczbę odnotowujemy w guberni piotrkowskiej i warszawskiej. W pierwszej stanowiska naczelnika powiatu piastowało 10 osób tej kategorii, a gubernatorów i wicegubernatorów było sześciu; w guberni warszawskiej odpowiednio 23 i 5. Najmniej natomiast było ich w guberni kieleckiej, bo tylko pięciu naczelników powiatów i trzech wicegubernatorów. Zaznaczyć jednak trzeba, że dla „korzyści służby”, jak argumentowały władze, wielu naczelników powiatów, w tym również należących do społeczności Bałtów, przenoszono z jednego powiatu do drugiego, na takie samo stanowisko. Tego rodzaju przemieszczeń osób niemieckiego czy szwedzkiego pochodzenia piastujących te stanowiska dokonano w sumie 21. Rekordzistami w tym względzie byli Oskar von Bock, który był naczelnikiem czterech powiatów w trzech kolejno guberniach i Stiepan Bukar, naczelnik w pięciu powiatach, ale w tej samej guberni.

Z zagadnieniem tożsamości etnicznej „Ostziejców” ściśle wiąże się problem ich asymilacji i rusyfikacji. Przejście z wyznania luterńskiego (rzadziej rzymskokatolickiego) na prawosławie stanowiło jeden z przejawów tego procesu. Co prawda większość gubernatorów i wicegubernatorów niemieckiego czy szwedzkiego pochodzenia deklarowała przynależność do kościoła prawosławnego, ale wydaje się, że przyjęcie przez nich chrztu w obrządku wschodnim miało na celu przede wszystkim osiągnięcie osobistych korzyści. Prawosławne, państwowe wyznanie ułatwiało bowiem uzyskanie awansu oraz lepszą i szybszą karierę zawodową. Tym też należy najprawdopodobniej tłumaczyć przyjęcie religii prawosławnej przez Pistohlkorsa, Fredericksa, M. Wrangla i Ramsaya, chociaż ich rodzice byli wyznania ewangelicko-augsburskiego³⁵. Z wyżej wymienionych pobudek na prawosławie przeszedł także gubernator Medem³⁶.

Wśród Bałtów — naczelników powiatów również sporą grupę stanowili urzędnicy legitymujący się od początku wyznaniem prawosławnym. Z „czynowników” zajmujących te stanowiska w latach 1867–1875, zgodnie z informacjami, którymi dysponujemy, prawosławie wyznawały tylko cztery osoby, a luteranizm — aż 16³⁷. Natomiast spośród naczelników powiatów mianowanych na te urzędy w latach 1875–1914 już 15 (W. Peters, I. Peters, Kwarnberg, Blumenfeld, Fibich, Hasford, Gartier, Buhrmeister, Schmidt, Hüber von Greifenfels, Schanthay, Ulich, Linck) deklarowało, że jest wyznania prawosławnego, 10 (Lüstich, Mirbach, Klopman, Hoyningen von Huene, Milbrat, Dreiman, Neiman, Brunst, A. Kleist, Paul) — luterńskiego, jeden (Bukar) — rzymskokatolickiego i również jeden (Druri) — anglikańskiego³⁸. Z kolei z 17 komisarzy do spraw włościańskich, o któ-

³⁵ RGWIA, f. 489, op.1, d. 7449, k. 231–240; f. 489, op. 1, d.7102, k. 765–778; RGIA, f. 1284, op. 44, d. 175, r. 1878, k. 26–42; op. 45, d. 10, r. 1881, k. 13–18.

³⁶ Ł. Chimiak, *Gubernatorzy rosyjscy*, s. 69.

³⁷ J. Kozłowski, *Wyżsi urzędnicy gubernialni i powiatowi w Królestwie Polskim w latach 1867–1875*, PH t. LXXXVII, 1996, z. 4, s. 824.

³⁸ Akta osobowe naczelników powiatów wymienione w przypisie 25; *Pamiatnaja kniżka Płockoj gubernii na 1877 god*, Płock 1877, s.19; ... *na 1899 god*, Płock 1899, s. 24, 35; ... *na 1908*, s. 34; ... *na 1911*, Płock 1911,

rych wyznaniu posiadamy informacje, z różnych źródeł, dziewięciu (Nielus, Richter, Sumbuhl, W. Miller, B. Miller, K. Rausch von Traubenberg, B. Rausch von Traubenberg, Lasari, E. Funck) — należało do kościoła prawosławnego, a ośmiu (Ramm, Stenger, Osten-Sacken, Printz, Borchman, Grambeck, Sass, Berens) — do ewangelicko-augsburskiego³⁹.

Znaczny wpływ na szybkość kariery urzędnika miały również jego własne koligacje z możliwymi i wpływowymi rodami. Wśród gubernatorów i wicegubernatorów należących do społeczności Bałtów można zaobserwować dwie tendencje. Część z nich, nawet będąc wyznania prawosławnego (a stanowili oni niemal 50% badanej zbiorowości), ożeniło się z kobietami, które wywodziły się z rodów niemieckich i polskich. Pozostali wzięli za żony Rosjanki.

I tak, jak już wspomniano, M. Wrangel pojął za żonę córkę generała Pawła Korffa-Charlotte; Medem — Zofię Kapher, córkę wiceprezesa Sądu Okręgowego w Warszawie; Anton Essen — Natalię Stalwondalt; Borch — Elżbietę Eck; Reinhard — Annę hrabinę Töll; Fredericks — córkę generała Tillen von Tombie, Elżbietę Karłownę; Dewel — Walentinę Griwnak. Pierwsza żona Ramsaya także wywodziła się z rodziny niemieckiej i była wyznania luterńskiego⁴⁰. Polki za małżonki miało dwóch gubernatorów i trzech wicegubernatorów: Reinhold Essen — Amalię Augustownę Kwiecińską (katoliczka), Miller — Aleksandrę Kancewicz (katoliczka), Buxhoeveden — Józefinę Okołowicz (katoliczka), Engelhardt — Zofię Ogon-Dogonowską (katoliczka), A. Fullon — Lidię Śledź (katoliczka)⁴¹. Żony gubernatora Millera i wicegubernatora Dewela w celu ułatwienia swym mężom dalszych karier przeszły w kilka lat po zawarciu małżeństwa z wyznania rzymskokatolickiego na prawosławne⁴².

s. 22–30, 36; *Pamiętna książka Łomżyńskiej guberni na 1904 god*, Łomża 1904, s. 100, 118; ... *na 1914*, Łomża 1914, s. 85, 171; *Pamiętna książka Piotrkowskiej guberni na 1902 god*, Piotrków 1902, s. 46; *Pamiętna książka Suwalskiej guberni na 1901 god*, Suwałki 1901, s. 81, 83. Spośród pomocników naczelników powiatów do spraw policyjno-wojskowych zaliczonych do grupy tzw. Bałtów, co do których dysponujemy informacjami o wyznawanej religii, wyznania luterńskiego było pięciu (Kronenberg, Zundblatt, Nerlich, von Frankenstein, Schelking), prawosławnego — ośmiu (Hagen, Schlipper, Holstein, von Ziegler, Lesli, Prickot, Howwe, Stegman) i jeden (Pekker) rzymskokatolickiego. Akta osobowe pomocników naczelników powiatów do spraw policyjno-wojskowych wymienione w przypisie 25; *Pamiętna książka Piotrkowskiej guberni na 1900 god*, Piotrków 1900, s. 77; *Pamiętna książka Łomżyńskiej guberni na 1900 god*, Łomża 1900, s. 105–125; *Pamiętna książka Płockiej guberni na 1908 god*, s. 20–34. Nie brano pod uwagę tych pomocników naczelników powiatów, którzy zostali następnie naczelnikami powiatów.

³⁹ *Pamiętna książka Piotrkowskiej guberni na 1874 god*, Piotrków 1874, s. 62–63; ... *na 1895 god*, Piotrków 1895, s. 70–71; ... *na 1902 god*, s. 47; ... *na 1912 god*, Piotrków 1912, s. 57; *Pamiętna książka Płockiej guberni na 1874 god*, Płock 1874, s. 36; ... *na 1877 god*, s. 31; ... *na 1908 god*, s. 39; *Pamiętna książka Łomżyńskiej guberni na 1904 god*, s. 128; ... *na 1914 god*, s. 100–150; *Pamiętna książka Kieleckiej guberni na 1903 god*, Kielcy 1902, s. 38; ... *na 1909 god*, Kielcy 1909, s. 106; ... *na 1912 god*, s. 88. Nie wzięto pod uwagę tych komisarzy do spraw włościańskich, którzy zostali następnie naczelnikami powiatów, wicegubernatorami i gubernatorami.

⁴⁰ RGWIA, f. 489, op. 1, d. 7102, k. 765–778; RGIA, f. 1284, op. 46, d. 65, k. 47–62; op. 44, d. 175, r. 1878, k. 26–42; op. 45, d. 10, r. 1881, k. 13–18; AP Łódź, RGP 7487, k. 1–8; 6870, k. 1–10; AP Kielce, RGK 4370, k. 26; Ł. Chimiak, *Gubernatorzy rosyjscy*, s. 95.

⁴¹ AP Łódź, RGP. 4379, k. 1–11; AP Kielce, RGK 2602, k. 15–17; RGIA, f. 1284, op. 43, d. 221, r. 1868, k. 82–91; op. 44, d. 130, r. 1870, k. 13–15; Ł. Chimiak, *Gubernatorzy rosyjscy*, s. 95.

⁴² AP Kielce, RGK. 2602, k. 15–17; 4370, k. 26.

Z Rosjankami ożenili się natomiast Friebe, Gervais, Fortwengler, Piltz, Lüders–Weymar, Neidhardt⁴³. Pierwsza żona gubernatora K. Wrangla była najprawdopodobniej pochodzenia niemieckiego, a druga — Rosjanką⁴⁴.

Zjawisko powyższe występowało także wśród naczelników powiatów. Żony wywodzące się z rodów niemieckich mieli m.in.: Bogenhardt, von Heinze, Schulz, Derfelden, Sternberg, Gartier, Grüner, Schieman, Dewel. Berchman, Schmidt, A. Kleist, Paul, Hoyningen von Huene⁴⁵. Z Polkami ożenili się natomiast urzędnicy: Swiederus, von Oettingen, Mirbach, Kobro, Bukar, Schanthay, Ulich⁴⁶. Należy przy tym dodać, że dzieci większości gubernatorów, wicegubernatorów i naczelników powiatów wyznania ewangelickiego, mających za małżonki kobiety polskiego pochodzenia, ochrzczono w obrządku luteranckim⁴⁷. Spora grupa Bałtów zajmujących wyższe i średnie stanowiska w administracji Królestwa Polskiego, biorąc sobie za partnerkę kobietę z tej samej społeczności, nie straciła więc więzi etnicznej ze swoimi pobratymcami i dalej ją podtrzymywała. Zjawisko to dotyczy również w pewnym stopniu urzędników — „Ostziejców”, żonatych z Polkami i wychowujących swoje dzieci w wierze luteranckiej.

Skoro jesteśmy już przy więzi etnicznej Bałtów i osób wywodzących się z Wielkiego Księstwa Finlandzkiego ze swoimi macierzystymi stronami, to należy zaznaczyć, że większość wyższych „czynowników” nie utrzymywała z nimi ścisłych kontaktów, a niekiedy więc taka była iluzoryczna. Gubernatorzy Medem, M. Wrangel, Fullon, Fredericks oraz Ramsay i Dewel urodzili się w miejscowościach znajdujących się w innych guberniach niż te, z których pochodziły ich rodziny⁴⁸. Zapewne w tych, w których ich ojcowie służyli Imperium Rosyjskiemu.

Z informacji zawartych w *formularnych spiskach* wynika również, że większość z nich wychowywała się, kształciła i przez długie lata pracowała w centralnych i azjatyckich guberniach Rosji oraz na Kaukazie i w Królestwie Polskim. Niektórzy nie tylko w ogóle nie odwiedzali stron ojczystych, ale po zakończeniu służby kupili majątki w rdzennie rosyjskich guberniach i gospodarowali na nich, np. Medem w pskowskiej, M. Wrangel — w petersburskiej, a K. Wrangel — w moskiewskiej⁴⁹. Tylko niewielu gubernatorów i wicegubernatorów zachowało ścisłą więź z macierzystym regionem. Najlepsze kontakty ze stronami, z których pochodzili, mieli Gervais, Friebe i Engelhardt. Wychowywali się oni bowiem i kształcili w okolicach, z których wywodzili się ich przodkowie i rodzice. Po

⁴³ RGIA, f. 1284, op. 43, d. 77, r. 1879, k. 3–15; op. 43, d. 265, r. 1869, k. 25–30; AP Łódź, RGP 8765a, k. 1–12; 6249, k. 1–10, 18; RGK. 1543, k. 10; A. Stołygin, op. cit., s. 30–33.

⁴⁴ RGWIA, f. 489, op. 1, d. 7105, k. 191–196; Ł. Chimiak, *Kariery tzw. Bałtów*, s. 457.

⁴⁵ RGWIA, f. 400, op. 12, d. 10512, k. 21–28; op. 9, d. 7666, k. 11; f. 489, op. 1, d. 7446, k. 634–635; AP Lublin, RGL-osob. 728, k. 1–8; 1329, k. 1–9; 445, k. 1–11; AP Kielce, RGK 370a, k. 1–7; 1481, k. 20–24; 1325, k. 7; AP Łódź, RGK. 12, k. 5; RGP 452, k. 2.

⁴⁶ RGWIA, f. 400, op. 9, d. 7666, k. 352; AP Łódź, RGP 7392, k. 1–11, 13–17; RG Kal. 555, k. 44–45; 542, k. 44–46; AP Lublin, RGL-osob. 1751, k. 1–9; 1907, k. 1–12; AP Kielce RGK 1663, k. 2.

⁴⁷ Między innymi dzieci gubernatora R. Essena i wicegubernatora Buxhoevedena.

⁴⁸ RGWIA, f. 489, op. 1, d. 7102, k. 765–778; RGIA, f. 1284, op. 44, d. 175, r. 1878, k. 26–42; op. 45, d. 10, r. 1881, k. 13–18; f. 1405, op. 100, d. 72, k. 100–107; AP Kielce, RGK 4370, k. 4; Ł. Chimiak, *Gubernatorzy rosyjscy*, s. 294.

⁴⁹ RGIA, f. 1284, op. 43, d. 65, k. 47–62; RGWIA, f. 489, op. 1, d. 7102, k. 765–778.

zakończeniu służby zarówno Friebe, jak i Enhelhardt powrócili do swoich rodzinnych miejscowości. Do macierzystej guberni liflandzkiej wrócił także wicegubernator Buxhoeveden⁵⁰.

Zjawisko opisane wyżej dotyczyło także urzędników średniego szczebla administracji, a więc naczelników powiatów, ich pomocników do spraw policyjno-wojskowych i administracyjno-gospodarczych oraz komisarzy do spraw włościańskich.

Kolejne istotne zagadnienie, któremu należy poświęcić kilka słów, to kwestia doboru urzędników „Ostziejców” do pracy w resorcie spraw wewnętrznych i systemu ich awansowania. W latach rządów Berga i Kotzebuego na stanowiska gubernatorskie, zgodnie z sugestią ministra spraw wewnętrznych, awansowano wicegubernatorów i dyrektorów samodzielnych zarządów, natomiast wicegubernatorami zostawali najczęściej naczelnicy powiatów⁵¹. W okresie zarządzania krajem przez generał-gubernatorów Albedyńskiego i Hurkę występują już dwa schematy awansu gubernatorów na te posady. Nadal co prawda mianowano wicegubernatorów naczelnikami guberni, ale coraz częściej, zgodnie z propozycją księcia Władimira Czerkasskiego zgłoszoną jeszcze w 1865 r., zostawali nimi także powiatowi komisarze do spraw włościańskich. W latach 1895–1914 w praktyce doboru kadr dominują już trzy schematy awansowania urzędników na stanowiska gubernatorskie i wicegubernatorskie. Oprócz dwóch, już wymienionych, coraz częstsze (zwłaszcza w początkach XX w.) były przypadki wyznaczania na te posady wyższych urzędników zatrudnionych w kancelarii generał-gubernatora warszawskiego. Ten ostatni model awansowania preferował zwłaszcza Skalon⁵². Jeśli chodzi o stanowiska naczelników powiatów, to w przypadku wakatu najczęściej powierzano je pomocnikom naczelników do spraw policyjno-wojskowych, a od lat 90. XIX w. także pomocnikom naczelników powiatów do spraw administracyjno-gospodarczych oraz pracownikom kancelarii gubernatorskich i rządów gubernialnych.

Oczywiście również Bałtowie, aby uzyskać stanowiska gubernatorskie, wicegubernatorskie czy też naczelnika powiatu musieli spełniać w różnych okresach te kryteria. Stąd też za rządów Berga i Kotzebuego tak wielu „Ostziejców” starało się otrzymać posadę naczelnika powiatu lub jego pomocników do spraw policyjnych, a w latach 80. i 90. XIX w. — komisarza do spraw włościańskich. Z kolei w latach 1900–1914 znaczna ich liczba podejmowała różne działania zmierzające do uzyskania pracy w kancelarii generał-gubernatora warszawskiego.

Dla wielu gubernatorów i wicegubernatorów niemieckiego czy szwedzkiego pochodzenia otrzymane w Królestwie Polskim stanowisko stanowiło jednak tylko jeden z etapów kariery zawodowej. Gdy tylko pojawiła się możliwość awansu, skwapliwie z niej korzystali. Gubernator M. Wrangel przeszedł na stanowisko gubernatora liflandzkiego, natomiast Fredericks już po roku służby w Królestwie Polskim został gubernatorem tambowskim, a Neidhardt — *gradonaczalnikiem* odeskim. Wicegubernator Piltz został z kolei gubernatorem mohylewskim, K. Pahlen — wileńskim, zaś Ramsay skorzystał

⁵⁰ RGIA, f. 1284, op. 43, d. 265, r. 1869, k. 25–30; op. 43, d. 77, r. 1879, k. 3–15; op. 44, d. 130, r. 1870, k. 13–15; AP Kielce, RGK 2167, k. 113, 116.

⁵¹ J. Kozłowski, op. cit., s. 829–830.

⁵² Spośród urzędników — Bałtów zatrudnionych w kancelarii generał-gubernatora warszawskiego na wicegubernatorów awansowali: Lüders-Weymar, Piltz, Gresser, Fullon, Reinhard.

z propozycji w. ks. Konstantego, którego był adiutantem w latach 1861–1863, i przyjął posadę zarządcy miasta Pawłowska⁵³.

To zjawisko dotyczyło także komisarzy do spraw włościańskich. Należy przy tym zaznaczyć, że wielu młodych i wykształconych naczelników powiatów i powiatowych komisarzy do spraw włościańskich z powodu stabilności na wyższych i średnich posadach w resorcie spraw wewnętrznych, a tym samym nikłych perspektyw szybkiego awansu, rezygnowało z dalszej pracy w Królestwie i przechodziło do centralnych lub azjatyckich guberni Imperium Rosyjskiego.

Skoro mowa o stabilności stanowisk gubernatorskich i wicegubernatorskich, to spośród 29 urzędników o niemieckim i szwedzkim rodowodzie, którym powierzone te urzędy, 11 zajmowało je powyżej 10 lat, a pięciu powyżej pięciu lat. Niezbędne jest przy tym zwrócenie uwagi na fakt, że wybuch I wojny światowej uniemożliwił aż ośmiu z nich dalsze wykonywanie obowiązków gubernatorów i wicegubernatorów. Najdłużej swoje stanowisko sprawował Medem, bo aż 39 lat, a R. Essen i Buxhoeveden — po 23 lata. Większość naczelników powiatów również długo zajmowała swoje posady. Pięć osób (Brincken, Derfelden, Schieman, Lüstich, Bukar) pozostawało na nich powyżej 25 lat, dwie (von Bock, Blumenfeld) — powyżej 20 lat, ośmiu (Pletz, Simons, Danneleit, Hesse, Heinze, Druri, Funck, Kwarnberg) — powyżej 15 lat, 10 (von Kahlen, Sternberg, I. Peters, Linck, Deboli, Mirbach, Bogenhardt, Berchman, Hoyningen von Huene) — powyżej 10 lat, ośmiu powyżej ośmiu lat i 18 powyżej pięciu lat. Dziewięciu powiatowych komisarzy do spraw włościańskich także przez ponad 15 lat pełniło ten urząd, a 11 — przez ponad 10 lat. Spośród tych ostatnich najdłużej tę posadę zajmowali Michail Władimirowicz baron Rosen i Władysław Eduardowicz Sachs — ponad 38 lat. Trzeba przy tym podkreślić, że dziewięciu (Sumbuhl, von Brincken, von Bercholtz, Berens, Kobro, Eimont, Z. Balk, Hasford, Hafferberg) komisarzy do spraw włościańskich awansowało na stałego członka (*niepriemennyj czlien*) gubernialnego urzędu do spraw włościańskich. Z zachowanych i dotychczas odnalezionych akt osobowych naczelników powiatów zaliczonych do zbiorowości Bałtów wynika również, że większość z nich, bo aż 36, była pochodzenia szlacheckiego, a tylko ośmiu (Grünner, Simons, Schieman, Tetzner, Schmidt, Neiman, Ulich, Gartier) wywodziło się z innych klas i grup społecznych.

Ze wszystkich 29 gubernatorów i wicegubernatorów Bałtów tylko trzy osoby nie sprawdziły się w tej roli i zostały zwolnione z zajmowanego stanowiska. Fenshave nie potrafił dobrze zarządzać powierzoną mu gubernią, K. Wrangel nieskutecznie realizował politykę carskich władz wobec polskich mieszkańców Królestwa, a Hafferberg został usunięty z posady za udział w aferze korupcyjnej⁵⁴. Zjawisko korupcji występowało w większych rozmiarach wśród przedstawicieli średniego aparatu rosyjskiej administracji państwowej. Jak wynika ze zgromadzonych materiałów źródłowych, większość naczelników powiatów pochodzenia niemieckiego czy szwedzkiego nie posiadała nieruchomości ziem-

⁵³ RGIA, f. 1284, op. 45, d. 10, r. 1881, k. 13–18; *Pamiatnaja kniżka Kieleckoj gubernii na 1903 god*, s. XIV.

⁵⁴ GARF, f. 109, op. 2, d. 673 a, k. 38–39; AGAD, Sekretariat Stanu Królestwa Polskiego 403/1863, k. 37; J. Kozłowski, op. cit., s. 827; Ł. Chimiak, Gubernatorzy rosyjscy, s. 135. Gubernator Medem miał także na swoim koncie poważne nadużycia finansowe i udział w aferach korupcyjnych ale dopiero w 1895 r. pozbyto się go z Królestwa Polskiego. Ł. Chimiak, Gubernatorzy rosyjscy, s. 132–134; t e n ż e, *Kariery tzw. Bałtów*, s. 452–453.

skiej bądź też innego majątku, a płaca ich nie była wysoka. Z tego też powodu niektórzy z nich dopuścili się malwersacji i dokonali nadużyć.

W różnego rodzaju afery korupcyjne byli zamieszani między innymi następujący naczelnicy: Lund, Grüner, Dewel, Swiederus, Simons, Danneleit, Herman⁵⁵. Władze wykryły ponadto nieprawidłowości w pracy pomocnika naczelnika powiatu kieleckiego do spraw policyjnych von Frankensteina i naczelnika powiatu tomaszowskiego Schanthaya⁵⁶. Zwierzchnicy powiatów w większości ujawnionych przypadków różnego rodzaju bezprawnych działań rzadko jednak ponosili poważniejsze konsekwencje swych wykroczeń i tylko ewidentne, bardzo poważne przestępstwa kończyły się zwolnieniem z zajmowanego stanowiska.

Wydaje się, że tak znaczna możliwość uniknięcia odpowiedzialności za nielegalne poczynania, a także system wzajemnych powiązań służących korupcji sprawiała, iż nadużycia wielu innych Bałtów nie zostały ujawnione.

Większość naczelników powiatów zakwalifikowanych do badanej zbiorowości, uczciwie i rzetelnie, co należy podkreślić, wykonywała powierzone im obowiązki. Wielu z nich za swoją dobrą pracę było chwalonych i wyróżnianych przez zwierzchników⁵⁷. Niektórzy za szczególne osiągnięcia zawodowe otrzymali nawet nagrody pieniężne⁵⁸.

Kolejne ważne zagadnienie to sprawa edukacji wyższych i średnich urzędników z tego środowiska. Na 102 gubernatorów i wicegubernatorów Rosjan wyższe wykształcenie miało 56, co stanowi 54,9% tej grupy, podczas gdy spośród 29 „Ostziejców” — 11, czyli 37,9%⁵⁹. Ponadto, jak wynika z informacji zawartych w aktach osobowych, *pamiętnych książkach* i innych opublikowanych materiałach, tylko S. Korff spośród wszystkich Bałtów ukończył studia uniwersyteckie, podczas gdy uczyniło to co najmniej 30 urzędników zaliczonych do populacji Rosjan. Z tej liczby Rosjan ponad 70% studiowało prawo i aż

⁵⁵ J. Kozłowski, op. cit., s. 836; Ł. Chimiak, Gubernatorzy rosyjscy, s. 136.

⁵⁶ AP Kielce, RGK 2184, k. 14, 17–18; AP Lublin, RGL-osob. 1751, k. 21–22.

⁵⁷ J. Kozłowski, op. cit., s. 835.

⁵⁸ AP Łódź, RGKa. 555, k. 48; RGP 4657, k. 7. Na przykład w 1879 r. naczelnik powiatu łódzkiego von Buhrmeister otrzymał na wniosek generał-gubernatora warszawskiego nagrodę w wysokości 200 rubli za bardzo dobrą pracę na tym stanowisku, a w 1881 r. naczelnik powiatu tureckiego — Kobro — kwotę 120 rubli za przedterminowe zebranie podatków od mieszkańców tego powiatu.

⁵⁹ Do kategorii szkół wyższych zostały zaliczone: uniwersytety, Imperatorska Szkoła Prawoznawstwa, Nikołajewska Akademia Sztabu Generalnego, wojskowe szkoły artyleryjskie, wojskowe uczelnie inżynieryjne oraz licea: Cesarskie Aleksandryjskie i księcia Bezborodki. Spośród osób niemieckiego i szwedzkiego pochodzenia zajmujących w swojej karierze zawodowej stanowiska gubernatorów i wicegubernatorów, trzech (M. Wrangel, Medem, Lüders-Weymann) kształciło się w Nikołajewskiej Akademii Sztabu Generalnego, pięciu (A. Esen, Piltz, Gervais, Pistohlkors, Pahlen) — w Cesarskiej Szkole Prawoznawstwa i dwóch (Fullon, Hafferberg) w Liceum Aleksandryjskim. Natomiast spośród gubernatorów i wicegubernatorów zaliczonych do grupy Rosjan w wyższych szkołach inżynieryjnych i artyleryjskich uczyło się ośmiu urzędników (Michaił Bućkowski, Konstantin Chlebnikow, Iljedor Janowicz, Iwan Kochanow, Michaił Zinowiew, Jewgienij Subbotkin, Nikołaj Dołgowo-Saburow) pięciu (Dmitrij Anuczin, Władimir Macniew, Dmitrij Moskwin, Awdiej Suponiew, Aleksandr Szczerbatow) — w Akademii Sztabu Generalnego, sześciu (Konstantin Daniłow, Iwan Goremykin, Jewgienij Mienkin, Michaił Sieleckij, Arkadij Tołoczanow, Emmanuil Vatacci) — w Cesarskiej Szkole Prawoznawstwa i również sześciu (Aleksiej Czegodajew, Władimir Kolenko, Walerian Ligin, Paweł Slepcow, Konstantin Stefanowicz, Nikołaj Gordiejew) — w Liceach Aleksandryjskim oraz kniazia Bezborodki, a jeden (Nikołaj Zinowiew) — w Łazarijskim Instytucie Języków Obcych i Instytucie Geodezyjnym.

dziesięciu ukończyło studia z tytułem kandydata⁶⁰. Stosunkowo niskim wykształceniem legitymowali się natomiast naczelnicy powiatów. Z 45 Bałtów należących do tej grupy, których wykształcenie jest znane, tylko dwóch (Derfelden, Lüstich) było absolwentami wyższych uczelni uniwersyteckich, w tym jeden uniwersyteckiego wydziału prawa i jeden (A. Kleist) instytutu politechnicznego. Większość, bo aż 26 kształciło się w różnych średnich szkołach wojskowych, w tym 10 w korpusach kadeckich. Siedmiu uczyło się w gimnazjach, a dziewięciu w szkołach prywatnych⁶¹.

Wysokim cenzusem wykształcenia legitymowali się natomiast powiatowi komisarze do spraw włościańskich. Z 12 osób, o których wykształceniu dysponujemy informacjami, aż sześć (Printz, Sumbuhl, Nielus, von Richter, von Sass, Berens) ukończyło uniwersytet, a jeden (W. Miller) — Cesarską Szkołę Prawoznawstwa⁶².

Jakie przyczyny spowodowały, że począwszy od połowy lat 60. XIX w. aż po rok 1914, tak duża liczba Bałtów przybywała do pracy w Królestwie Polskim?

Jednym z najważniejszych powodów były różnego rodzaju ulgi i przywileje, jakie otrzymywali tu urzędnicy carscy na mocy ukazu z 30 lipca 1867. Podobnie jak rodowici „czynownicy” rosyjscy, także Bałtowie skwapliwie z nich korzystali. Jak wynika z dotychczas znanych dokumentów, dwóch gubernatorów (R. Essen, Miller), czterech wicegubernatorów (Dewel, Buxhoeveden, Lüders–Weymarn, Piltz) i 14 naczelników powiatów (Derfelden, Danneleit, Bogenhardt, A. Kleist, Paul, Hoyningen von Huene, Mirbach, Schmidt, Kwarnberg, Lode, Hesse, Schieman, F. Dewel, Saint Loraine) wykształciło swoje dzieci w różnych placówkach oświatowych na koszt państwa⁶³. Kilku urzędników nabyło ponadto na ulgowych warunkach majątki państwowe i pokościelne. Dokładna ich liczba jest jednak trudna do ustalenia. Z dotychczas znanych źródeł wiadomo, że majątek taki kupił jeden naczelnik powiatu⁶⁴.

⁶⁰ Studia uniwersyteckie z tytułem kandydata ukończyli gubernatorzy i wicegubernatorzy: Iwan Podgorodnikow, Jewgienij Szczirowski, Apollon Manuilow, Anatolij Nieratow, Paweł Rybnikow, Władimir Prewłockij, Aleksandr Leszczow, Julij Andriejew, Dmitrij Jewrieinow, Iwan Stokin. AP Kielce, RGK 2509, k. 10; 3479, k. 45; 1126, k. 20; 1582, k. 28; 1722, k. 5–6; RGIA, f. 1284, op. 42, d. 378, r. 1866, k. 52–53; op. 45, d. 9a, r. 1880, k. 100–113; d. 251, r. 1885, k. 5–6; op. 44, d. 46, r. 1872, k. 4–6; *Spisok czynam pierwych piati klassow służaszcim w Carstwie Polskom na 1865 god so wkluczeniem obszczego sostawa Uczrieditielnogo Komitieta po krestianskim dielam w Carstwie*, Warszawa 1865, s. 27–28.

⁶¹ Akta osobowe naczelników powiatów wymienione w przypisie 25; *Pamiatnaja kniżka Płockoj guberni na 1899 god*, Płock 1899, s. 24, 35; *Pamiatnaja kniżka Płockoj guberni na 1911 god*, Płock 1911, s. 28–30, 34; *Pamiatnaja kniżka Łomżinskoj guberni na 1904 god*, Łomża 1904, s. 100, 112, 118; J. Kozłowski, op. cit., s. 823–825.

⁶² *Pamiatnaja kniżka Piotrowskoj guberni na 1874 god*, Piotrków 1874, s. 62–63; *Pamiatnaja kniżka Piotrowskoj guberni na 1900 god*, Piotrków 1900, s. 47; *Pamiatnaja kniżka Płockoj guberni na 1874 god*, Płock 1874, s. 35; *Pamiatnaja kniżka Płockoj guberni na 1911 god*, Płock 1911, s. 36; *Pamiatnaja kniżka Łomżinskoj guberni na 1904 god*, Łomża 1904, s. 128; *Pamiatnaja kniżka Kieleckoj guberni na 1911 god*, Kielce 1911, s. 100, 102.

⁶³ RGWIA, f. 400, op. 12, d. 10512, k. 21–28; RGIA, f. 1284, op. 43, d. 221, r. 1868, k. 3; op. 44, d. 8, r. 1870, k. 39, 67; op. 43, d. 7, r. 1869, k. 12, 56, 59, 72; op. 45, d. 25, r. 1880, k. 13, 16, 30, 37, 48, 54, 69, 79; AP Lublin, RGL–osob. 728, k. 5–6; 1329, k. 2–6; 445, k. 1–7; AP Łódź, RGP 6249, k. 83; 7392, k. 12; 5255, k. 76; 5225, k. 140, 176, 230; 5897, k. 9; RGKal. 1543, k. 49; AP Kielce, RGK 2602, k. 5–6. Niektórzy z urzędników, np. K. Miller, Schieman, Hesse, Hoyningen von Huene otrzymali środki finansowe z budżetu państwa na kształcenie dwójki swoich dzieci, a Saint Loraine nawet na trójkę swoich potomków. Kwarnberg natomiast na koszt państwa leczył swojego syna w sanatorium.

⁶⁴ RGWIA, f. 400, op. 12, d. 10512, k. 21–28.

Jak już zauważyli A. Szwarc i P. Wieczorkiewicz, innymi czynnikami, które wpłynęły w znacznym stopniu na decyzję „Ostziejców” o podjęciu pracy w Królestwie była wspólnota zachodnioeuropejskiego dziedzictwa kulturowego oraz bliskość guberni nadbałtyckich⁶⁵. W Polsce mieli ponadto większe możliwości awansu i zrobienia kariery zawodowej; unikali także szykan i prześladowania ze strony nacjonalistów rosyjskich, co zdarzało się w głębi Rosji.

Ostatnie ważne zagadnienie, któremu należy poświęcić nieco miejsca, to wiarygodność źródeł. Szereg informacji podanych w *pamiętnych książkach* niektórych guberni budzi wątpliwości co do ich prawdziwości i rzetelności. Oto kilka przykładów. W „Pamiętnoj książce Płockoj guberni na 1874 god” wspomniano, że gubernator płocki K. Wrangel ukończył Uniwersytet Kijowski, podczas gdy jego akta personalne potwierdzają jedynie naukę w szkole prywatnej⁶⁶. Z kolei w „Pamiętnoj książce Piotrkowskiej guberni na 1900 god” podano, że pierwszym naczelnikiem powiatu noworadomskiego był Michail de Saint Loraine, który sprawował ten urząd od 28 marca 1867 r. W *pamiętnoj książce* tejże guberni na 1874 rok czytamy dla odmiany, że zajmował to stanowisko od 15 marca 1868 r. i był drugim z kolei szefem tego powiatu⁶⁷. W „Pamiętnoj książce Płockoj guberni na 1874 god” znajdujemy informację, że komisarz do spraw włościańskich powiatu rypińskiego Grambeck był wyznania prawosławnego, podczas gdy w *pamiętnoj książce* tejże guberni na 1877 r., iż luterańskiego⁶⁸. Podobna sytuacja ma miejsce w przypadku pomocnika naczelnika powiatu kieleckiego do spraw policyjno-wojskowych Juliusa Frankensteina. W jego aktach osobowych napisano, że był wyznawcą obrządku luterańskiego, a w *pamiętnoj książce*, że prawosławnego⁶⁹. W niektórych *pamiętnych książkach* nierzadko podawano również imiona i *otczestwa* urzędników carskich niemieckiego pochodzenia w zruszczonej formie językowej, co sprawia, że nasuwają się wątpliwości, czy mamy do czynienia z jedną i tą samą osobą. Np. w „Pamiętnoj książce Radomskiej guberni na 1891 god” imię i *otczestwo* naczelnika powiatu Schiemana przekazano w oryginalnej niemieckiej formie: Wilhelm Wilhelmowicz, a w „Pamiętnoj książce Piotrkowskiej guberni na 1900 god” — w zruszczonej: Wasilij Wasiljewicz⁷⁰. Z kolei niemieckie imię gubernatora łomżyńskiego Essena (Reinhold) w sporej liczbie gubernialnych *pamiętnych książek* podawano w zruszczonej formie Roman⁷¹. Podobnie imię Friedrich — naczelnika powiatu nowoaleksandryjskiego Dreimana przekazano w „Pamiętnoj książce Łomżyńskiej guberni” w rosyjskim odpowiedniku Fiodor⁷². Przykładów tego typu jest więcej.

⁶⁵ A. Szwarc, P. Wieczorkiewicz, op. cit., s. 1073, 1080.

⁶⁶ RGWIA, f. 489, op. 1, d. 7105, k. 191–192; *Pamiętnaja książka Płockoj guberni na 1874 god*, s. 5.

⁶⁷ *Pamiętnaja książka Piotrkowskiej guberni na 1874 god*, s. 47; *Pamiętnaja książka Piotrkowskiej guberni na 1900 god*, s. 77.

⁶⁸ *Pamiętnaja książka Płockoj guberni na 1874 god*, s. 36; *Pamiętnaja książka Płockoj guberni na 1877 god*, Płock 1877, s. 31.

⁶⁹ AP Kielce, RGK 2184, k. 2; *Pamiętnaja książka Łomżyńskiej guberni na 1900 god*, s. 105.

⁷⁰ *Pamiętnaja książka Radomskiej guberni na 1891 god*, Radom 1891, s. 13; *Pamiętnaja książka Piotrkowskiej guberni na 1900 god*, s. 77.

⁷¹ *Pamiętnaja książka Kieleckoj guberni na 1894 god*, Kielce 1894, s. 34; *Pamiętnaja książka Łomżyńskiej guberni na 1891 god*, Łomża 1891, s. 49.

⁷² AP Lublin, RGL-osob. 341, k. 1; *Pamiętnaja książka Łomżyńskiej guberni na 1904 god*, Łomża 1904, s. 112.

Wiele błędów i nierzetelnych informacji zawartych jest również w aktach osobowych urzędników należących do społeczności Bałtów. Na przykład w formularzu personalnym gubernatora Medema sporządzonym w 1892 r. dla resortu spraw wewnętrznych czytamy, że pochodził on ze szlachty guberni petersburskiej, natomiast w innym, sporządzonym dla Ministerstwa Sprawiedliwości, że wywodził się z *dworian* guberni kurlandzkiej, a urodził w Sankt Petersburgu⁷³. Z kolei w aktach osobowych wicegubernatora Dewela sporządzonych w 1898 roku napisano, że pochodzi on ze szlachty Kraju Stawropolskiego. Dewel, po zapoznaniu się z tym zapisem, przedstawił w 1899 r. dokumenty i świadectwa, w których dowodził, że pochodzi ze szlachty guberni petersburskiej⁷⁴. Pomimo tego w następnym formularzu zestawionym w 1899 r. znów powtórzono tę samą wiadomość⁷⁵. Podobnie jest i w przypadku niektórych informacji znajdujących się w aktach osobowych wicegubernatora A. Lüdersa–Weymarna. W pierwszym formularzu personalnym dotyczącym jego osoby, wykonanym w 1897 r., napisano, że pochodził ze szlacheckiego rodu miasta Odessy, w drugim — ze szlachty guberni petersburskiej, a w trzecim — z roku 1902 — z *dworian*, bez podania miejsca czy regionu. Często błędy i nieprawdziwe informacje zapisywane w aktach osobowych urzędników były wynikiem podania przez nich samych nieprawdziwych faktów dotyczących kariery zawodowej bądź też życia osobistego, lub przemilczenia wydarzeń, które mogłyby im zaszkodzić. Wspomniany wicegubernator Lüders–Weymar powiadomił np. swoich zwierzchników, że jest żonaty po raz drugi z córką generała artylerii Swistunowa, w związku z czym ta wiadomość została zapisana w jego aktach osobowych. Jak się jednak wkrótce okazało, przemilczał odmowę cerkwi prawosławnej rozwiązania swojego pierwszego małżeństwa⁷⁶. Z kolei naczelnik powiatu Mirbach powiadomił władze, że nie posiada majątku ziemskiego, co stało się podstawą do umieszczenia odpowiedniej informacji w jego formularzu personalnym. Tymczasem w aktach osobowych tego naczelnika znajduje się zapis mówiący, że był *ziemliewładzielcem imienia Rapola* w guberni witebskiej⁷⁷.

Na koniec jeszcze o drobnych błędach i nieścisłościach w artykule Łukasza Chimia-ka. I tak: wicegubernator Aleksander Engelhardt nie posiadał tytułu barona i nie otrzymał majoratu w Królestwie Polskim⁷⁸. Uzyskał go natomiast generał Konstantin Aleksandrowicz Engelhardt w nagrodę za aktywny udział w stłumieniu powstania 1863–1864⁷⁹. *Nota bene* majorat o rocznej wysokości dochodu 750 rubli otrzymali także gubernator płocki generał Konstantin Fenshave i Władimir baron Mengden, w 1866 r. jedyny niemieckiego pochodzenia przewodniczący Okręgowej Komisji do Spraw Włościańskich⁸⁰. Rudolf Buxhoeveden zajmował stanowisko wicegubernatora radomskiego do 1899, a nie 1889 r.⁸¹

⁷³ RGIA, f. 1284, op. 46, d. 65, k. 47–48; f. 1405, op. 100, d. 72, k. 100–107.

⁷⁴ AP Kielce, RGK 4370, k. 1–12, 25, 27, 31.

⁷⁵ Tamże, k. 33–45.

⁷⁶ AP Łódź, RGP 6249, k. 1–11, 17–22, 46–47.

⁷⁷ AP Łódź, RGP 7392, k. 1–11, 18–27.

⁷⁸ RGIA, f. 1284, op. 44, d. 130, r. 1870, k. 13–15.

⁷⁹ RGIA, f. 1270, op. 1, d. 750, k. 24–25. W latach 1863–1864 Konstantin Engelhardt był dowódcą 4. pieszej brygady artylerii. *Spisok polkownikam po starszinstwu. Isprawlen po 3 diekabria 1863 god*, Sankt Peterburg 1863, s. 89.

⁸⁰ RGIA, f. 1270, op. 1, d. 750, k. 26–27.

⁸¹ *Poñnyj Adries — Kaliendar guberni Carstwa Polskogo na 1899 god* sostawlien N. K. Majewskom, Warszawa 1899, s. 120.

Podczas służby wojskowej w armii rosyjskiej uzyskał ponadto szlify pułkownika regularnych wojsk lądowych, a nie esaula wojsk kozackich⁸². Podobnie Gieorgij Skalon posiadał najwyższy stopień generalski — generała kawalerii, a nie generała-lejtnanta, a otrzymał go jeszcze przed uzyskaniem nominacji na stanowisko generał-gubernatora warszawskiego⁸³. Z kolei Pistohlkors został mianowany wicegubernatorem lubelskim 28 kwietnia 1866, nie zaś w 1867 r.⁸⁴ Zgodnie z prawdą Chimiak w swoim artykule niejednokrotnie pisze, że Berg był ostatnim namiestnikiem Królestwa, ale w przypisie 37 podaje, iż po w. ks. Konstantym został generał-gubernatorem⁸⁵.

Oczywiście poruszone w niniejszym artykule zagadnienia nie wyczerpują problematyki dotyczącej urzędników carskich zajmujących wyższe i średnie stanowiska w administracji Królestwa Polskiego w latach 1863–1914, a należących do społeczności Bałtów. Wiele kwestii czeka jeszcze na rozpatrzenie. Znacznej liczbie osób niemieckiego i szwedzkiego pochodzenia powierzano także wyższe i średnie stanowiska w Warszawskim Okręgu Żandarmerii, a zwłaszcza w sektorze finansowym, przede wszystkim w izbach skarbowych i urzędach akcyzy⁸⁶. W dalszej perspektywie badania zbiorowości Bałtów winny więc objąć również urzędników zatrudnionych w innych resortach, m.in. finansów, sprawiedliwości, edukacji, a także osoby zajmujące nie tylko średnie, ale i niższe stanowiska administracyjne.

⁸² RGIA, f. 1284, op. 43, d. 221, r. 1868, k. 82–91.

⁸³ *Pamiatnaja kniżka Kieleckoj guberni na 1906 god*, s. 65–66.

⁸⁴ *Pamiatnaja kniżka Płockoj guberni na 1874 god*, s. 6.

⁸⁵ Ł. Chimiak, *Kariera tzw. Bałtów*, s. 448, 452.

⁸⁶ W 1880 r. gubernialnymi izbami skarbowymi w Królestwie Polskim kierowało aż pięciu urzędników nierosyjskiego pochodzenia: warszawską — Iwan Fiodorowicz baron Korff, kaliską — Nikołaj Gustawowicz Stefak, piotrkowską — Adolf Karłowicz Stange, płocką — Burchardt Jakowlewicz Freileben i radomską — Aleksandr Nikołajewicz Legrand. W tym też roku na cztery funkcjonujące w Królestwie zarządy akcyzy trzy były kierowane przez Bałtów: zarząd akcyzy guberni warszawskiej i siedleckiej przez Nikołaja Wasiliewicza barona Steinheila, guberni lubelskiej, radomskiej i kieleckiej przez Nikołaja Aleksandrowicza von Sieversa, a guberni łomżyńskiej, płockiej i suwalskiej przez Iwana Borysowicza von Schwedlera. *Adries — Kalendar guberni Carstwa Polskiego na 1881 god*, s. 227–264.